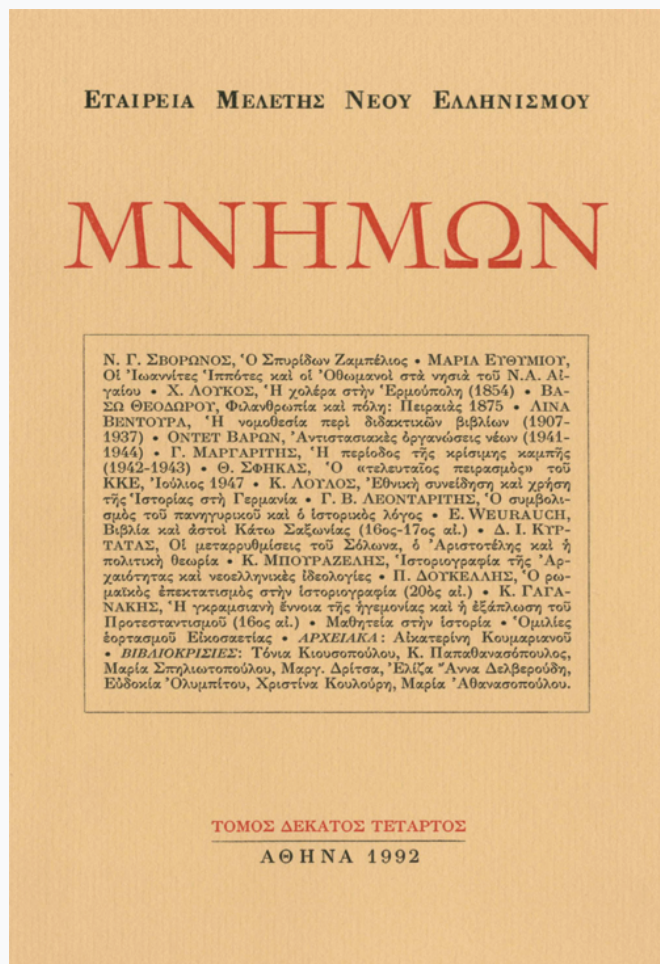

Μνήμων

Τόμ. 14 (1992)

ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΗ. ΟΡΦΑΝΟΙ ΚΑΙ ΑΣΤΕΓΟΙ ΠΑΙΔΕΣ ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ ΓΤΡΩ ΣΤΟ 1875

ΒΑΣΩ ΘΕΟΔΩΡΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.167](https://doi.org/10.12681/mnimon.167)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Β. (1992). ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΗ. ΟΡΦΑΝΟΙ ΚΑΙ ΑΣΤΕΓΟΙ ΠΑΙΔΕΣ ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ ΓΤΡΩ ΣΤΟ 1875. *Μνήμων*, 14, 71–90. <https://doi.org/10.12681/mnimon.167>

ΒΑΣΩ ΘΕΟΔΩΡΟΥ

ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΗ

ΟΡΦΑΝΟΙ ΚΑΙ ΑΣΤΕΓΟΙ ΠΑΙΔΕΣ

ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ ΓΥΡΩ ΣΤΟ 1875

Ἡ διερεύνηση τοῦ ἰδεολογικοῦ λόγου ποὺ ἀρθρώνεται ἀπὸ τὰ ἔντυπα τῶν φιλανθρωπικῶν ἐταιρειῶν τὸ β' μιστὸ τοῦ 19ου αἰῶνα, θὰ μπορούσε νὰ ἀναδείξει ὀρισμένες ὀψεις τῶν κοινωνικῶν μεταλλαγῶν ποὺ σηματοδοτοῦν τὰ πρῶτα δειλὰ βήματα τῆς ἀστικοποίησης καὶ τῆς ἐκβιομηχάνισης τὴν ἴδια περίοδο. Πηγὴ σχετικὰ παραμελημένη πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, ὁ χῶρος τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, καταγράφει, κάποτε μὲ ὑπερβολή, τὶς ἀνησυχίες τοῦ κοινωνικοῦ σώματος ἐμπρὸς στὶς ἀπρόβλεπτες διαστάσεις ποὺ παίρνουν ὀρισμένα παθολογικὰ φαινόμενα τῆς πόλης. Ἡ χολέρα τοῦ 1854 φαίνεται ὅτι ἔκανε πολλοὺς νὰ συνειδητοποιήσουν τὸν κίνδυνο ποὺ μπορεῖ νὰ προέλθει ἀπὸ τὸ χαμηλὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης τῆς δημόσιας υἱείας. Οἱ ἄθλιες συνθῆκες διαβίωσης τῶν πτωχῶν στρωμάτων τῆς πόλης δὲν ἀφήνουν ἀσυγκίνητους τοὺς μορφωμένους ἀστούς ποὺ δραστηριοποιοῦνται, εἴτε μέσα στὰ δημοτικὰ συμβούλια, εἴτε μέσα στὶς φιλανθρωπικὰς ἐταιρεῖες γιὰ νὰ ἐπιβάλουν τὸ ὄραμα τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ τοὺς διαπνέει. Τὰ ἀνησυχητικὰ φαινόμενα δὲν ἀγρίζουν μόνο τὸ χῶρο τῆς υἱεινῆς. Καθὼς ὁ ρυθμὸς αὐξησης τοῦ πληθυσμοῦ ἐπιταχύνεται στὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιὰ μετὰ τὸ 1870, νέα προβλήματα ἐμφανίζονται: αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀστέγων, τῶν ἐκθέτων, τῶν ὀρφανῶν, τῶν ἐπαιτῶν, τῶν ἄεργων καὶ περιπλανώμενων νέων, τῆς ἐγκληματικότητας καὶ τῆς παιδικῆς ἐκμετάλλευσης. Τροφοδοτημένη ἀπὸ τὶς ἐποχικὰς μεταναστεύσεις καὶ τοὺς προσφυγικοὺς πληθυσμοὺς ποὺ δημιουργοῦν τὰ πολεμικὰ γεγονότα, αὐτὴ ἡ ἀστικοποίηση γεννᾷ ἀνησυχίες ποὺ ἡ καταγραφή τους θυμίζει τοὺς κοινωνικοὺς προβληματισμοὺς τῶν ἡγετικῶν στρωμάτων τῶν εὐρωπαϊκῶν μεγαλοπόλεων τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἄν καὶ οἱ ἀριθμητικὲς ἀντιστοιχίες θὰ ἔδειχναν πόσο ὑπερβολικοὶ εἶναι αὐτοὶ οἱ φόβοι στὴν ἐλληνικὴ περίπτωση, καθὼς τὰ φαινόμενα κινοῦνται σὲ διαφορετικὴ πληθυσμιακὴ κλίμακα, ἡ ἐλλειψὴ προνοιακῶν θεσμῶν ἱκανῶν νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς νέες καταστάσεις ποὺ δημιουργοῦνται στὰ ἀστικά κέντρα, ἰδιαιτέρως στὶς πόλεις-λιμάνια ὅπως ὁ Πειραιὰς καὶ ἡ Ἑρμούπολη, κινητοποιεῖ τὶς συνειδήσεις.

Παράλληλα λοιπόν προς τις ενέργειες των δήμων και των ομάδων πολιτών που συγχροτούνται στην Αθήνα, τον Πειραιά και την Ερμούπολη για την εκτέλεση έργων δημόσιας υγείας και πολεοδομικού εκσυγχρονισμού —διά- νοιξη οδών και πλατειών, δενδροφύτευση, ανέγερση δημοτικών καταστημά- των που όριοθετούν τις δραστηριότητες της αγοράς και των υπηρεσιών, έργων εξυγίανσης και φωτισμού— αναλαμβάνονται δραστηριότητες από τους ίδιους φορείς για τη μόρφωση, την περιθαλψη και την ήθικη βελτίωση των κατώ- τερων στρωμάτων. Η ίδρυση ορφανοτροφείων, πτωχοκομείων, σχολών από- ρων παιδών, λαϊκών ύπνωτρίων, λαϊκών συσσιτίων και εργαστηρίων άπόρων γυναικών, πυκνώνουν από τα μέσα της δεκαετίας του 1860. Η σύσταση έται- ρειών με σκοπό τη διάδοση σχολικών γνώσεων και τεχνικών δεξιοτήτων, συγχρόνως όμως και την έμφύτευση όρισμένων αξιών που άφορούν στην ύγιεινή και την εργασία, όπως είναι οι στόχοι της «Έταιρίας των Φίλων του Λαού», κινούνται σ' ένα χώρο διαφορετικό¹. Μέσα από τη μήση των εργατικών τά- ξεων στis άρχes του κόσμου της εργασίας και της ήθικης, άνιχνεύεται ένας ευρύτερος προβληματισμός που στοχεύει στη γενικότερη στάση των άμαθέ- στερων στρωμάτων άπέναντι στην κοινωνία. Έπιχειρείται ή μεταστροφή της στάσης αυτής από άρνητική σε θετική. Η προετοιμασία ευνοϊκότερων όρων ένταξης των στρωμάτων αυτών είναι δυνατόν να έπιτευχθεί μέσα σ' ένα πλαί- σιο προληπτικής φιλανθρωπίας. Η τελευταία βρίσκει ένα προνομιακό πεδίο δράσης στα άστεγα και εγκαταλειμμένα παιδιά. Ο συγχρωτισμός τους με φθοροποιά στοιχεία, ιδιαίτερα στis πόλεις-λιμάνια, προδιαγράφει στα μάτια των προστατών τους τη ροπή προς την έγκληματικότητα. Η σωτηρία αυτών των παιδιών, που κινούνται εκτός οικογενειακού πλαισίου, ευαίσθητοποιεί το μεγαλύτερο άριθμό φιλανθρωπικών έταιρειών. Οι παραλλαγές που άποτυπώ- νονται στο λόγο της κάθε μιās από αυτές δέν είναι χωρίς σημασία για τη νοοτροπία και την κοινωνική σύνθεση των μελών που τις άπαρτίζουν. Η στά- ση των διανοουμένων, για παράδειγμα, έμφορεϊται από τις ιδέες του ρομαντι- σμού και οδηγεί σε ήπιες μορφές παρέμβασης προκειμένου για την παιδική περιπλάνηση συγκρινόμενη με την πιο σκληρή στάση των βιομηχάνων.

Δύο συνιστώσες είναι έν τούτοις κοινές σε όλες τις άπόπειρες της τελευ- ταίας τριακονταετίας του αιώνα: α) ή έπιρροή από την ευρωπαϊκή έμπειρία που έχει διαγράψει ήδη μιá πορεία στον τομέα της περιθαλψης και της έπα- νόρθωσης και β) ο έπανακαθορισμός του χαρακτήρα της φιλανθρωπίας, που μοιάζει να γλιστράει από τη σφαίρα της θρησκείας σ' εκείνη της πολιτικής οικονομίας. Η έπίκληση των φιλανθρωπικών έταιρειών για συνδρομές δέν γί- νεται πλέον στο όνομα του χριστιανισμού, ή τουλάχιστον όχι μόνο, αλλά του πολιτικού και κοινωνικού συμφέροντος. Η έλεημοσύνη δέν είναι μόνο στάση

1. Βλ. Έταιρία των Φίλων του Λαού, άγγελία, 25 Δεκεμβρίου 1865, σ. 1-2 (δίφυλλο).

ήθικη αλλά κυρίως κοινωνικό καθήκον. «Τὸ ἀγάπα τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν εἶναι ἢ πολιτικωτάτῃ ρήτρᾳ ἐξ ὅσων ποτὲ ἐλέχθησαν», τονίζεται στὴν ἔκκληση ποὺ ἀπευθύνει ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσὸς γιὰ οἰκονομικὴ βοήθεια γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τῆς Σχολῆς ἀπόρων παιδῶν, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1875².

Στὴ φιλοσοφία ποὺ διαπνέει αὐτὸ τὸ κίνημα διατυπώνεται ἡ ἀποψη τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ὡς ὀργανισμοῦ, τὰ μέλη τοῦ ὁποῖου βρίσκονται σὲ ἀλληλεπίδραση· ἐὰν πάσχει ἓνα μέλος τοῦ ὀργανισμοῦ ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ συμπάσχουν καὶ τὰ ὑπόλοιπα³. Ἡ σύγκλιση τῶν κοινωνικῶν ἀποστάσεων λειτουργεῖ προστατευτικὰ γιὰ τὴν πολιτικὴ τάξιν καὶ ἐξασφαλίζει τὴν κοινωνικὴ εἰρήνη. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ κανεὶς δὲν πρέπει νὰ μένει ἀβρόθητος «διότι ἀπελπίζεται πολλάκις καὶ ἐν τῇ ἀπελπισίᾳ του ἐγείρεται πολέμιος τῆς καθεστῶσης ἐν τῇ πολιτείᾳ τάξεως, ἣτις φαίνεται εἰς αὐτὸν ἄδικος καὶ ὡς τοιαύτῃ σεβασμοῦ ἀναξία. Τὰς ἀληθείας ταύτας διδάσκουσιν ἡμᾶς πλεῖστα παραδείγματα ἐν τῇ Ἱστορίᾳ, πλεῖστα δὲ παραδείγματα ζῶντα»⁴.

Στὰ πλαίσια τοῦ ἐξισορροπητικοῦ ρόλου ποὺ καλεῖται νὰ παίξει ἡ φιλανθρωπία τὴν περίοδο αὐτή, οἱ μεγάλες δωρεές τῶν ὁμογενῶν γιὰ τὴν κάλυψη πολιτιστικῶν ἀναγκῶν, ὅπως τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, τὸ Θέατρο, ἡ Ἀκαδημία γίνονται ἀντικείμενο κριτικῆς. Καυτηριάζεται, στίς πρωτοβουλίες αὐτές, ἡ ἀναζήτηση τῆς προσωπικῆς προβολῆς, ἡ σπατάλη καὶ τὸ περιορισμένο ὄφελος γιὰ τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας. Καυτηριάζεται παρὰλλήλα ἡ αὐθόρμητη φιλανθρωπία, οἱ ἐλεημοσύνες ποὺ δίνονται ἔξω ἀπὸ τίς ἐκκλησίες γιατί ἐθίζουν τὸ λαὸ στὴν ἀργία καὶ τὴν πονηρία⁵.

Ἡ οἰκονομικὴ παράμετρος δὲν θεωρεῖται ἡ σημαντικότερη γιὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ ἔργου ἡθικοποίησης ποὺ ἔχουν ἀναλάβει οἱ φιλανθρωπικὲς ἐταιρεῖες. Πιὸ ἀποτελεσματικὴ κρίνεται ἡ πρόληψις, ἡ ὀργάνωσις καὶ ὁ ἐλεγχος τῶν βοηθημάτων. Ἀπὸ τὴν *Οἰκονομικὴ Ἐπιθεώρησις* καὶ τὴν *Εφημερίδα τῶν*

2. Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσός, *Λαχεῖον ὑπὲρ τῆς οἰκοδομῆς Σχολῆς ἀπόρων παιδῶν*, Ἀθήνα 16 Ἰουνίου 1875.

3. «Διὸ ἡ γενικὴ ἀσφάλεια καὶ ἡσυχία, ἡ ἰσχύς καὶ εὐημερία τῆς πολιτείας δὲν κατορθοῦται ἢ δὲν διατηρεῖται εἰμὴ ὅπου καὶ ἐφ' ὅσον τὰ πράγματα εἶναι οὕτως ἐν αὐτῇ διατεταγμένα, ὥστε αἱ φυσικαὶ καὶ πνευματικαὶ χρεῖαι παντὸς μέλους τῆς κοινωνίας πληροῦνται καὶ οὐδεὶς τῶν πολιτῶν λογίζεται τὰ τοῦ συμπολίτου του κακὰ ὡς πάντῃ ἀλλότρια, μηδεμίαν ἐπιρροὴν εἰς τὴν ἐαυτοῦ ζωὴν ἔχοντα...». Βλ. ἔκκλησις τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ὁρφανοτροφείου Χατζηκώστα τῆς 28ης Μαΐου 1856, μὲ τίτλο: «Πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ φιλαγάθους καὶ φιλελεήμονας Χριστιανούς», στὸ *Λεῖψωμα τῆς ἐβδόμη-κονταετηρίδος τοῦ ὀρφανοτροφείου Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκώστα 1856-1930*, Ἀθήνα 1931, σ. 15.

4. Ἰδιο.

5. Βλ. Ι. Π. Εὐταξίας, «Πτωχολογία», *Οἰκονομικὴ Ἐπιθεώρησις*, 19 (Σεπτ. 1874), σ. 298-309, καθὼς καὶ τὰ ἄρθρα στὸ ἴδιο περιοδικό: «Ἡ ἐν Ἀθῆναις Πτωχοκομία», 38 (Ἀπρίλιος 1876), σ. 91-94 καὶ «Πτωχεία καὶ Ἰονικὴ πρόνοια», 34 (Δεκ. 1876), σ. 445-455.

Κυριών, δύο έντυπα που φιλοξενούν συχνά απόψεις για την προβλεπτική φιλανθρωπία, προβάλλεται το μοντέλο του ιδρύματος που χρηματοδοτείται από την εργασία των ιδίων των τροφίμων. Αυτό το πρότυπο ιδρυματικής περίπτωσης που έχει δοκιμαστεί στην Ευρώπη και την 'Αμερική αφορά κυρίως όρφανοτροφεία και άσυλα άπορων παιδών, στα όποια ο ρόλος του διοικητικού συμβουλίου περιορίζεται στη σύναψη συμβολαίων με τεχνίτες της πόλης και στην επίβλεψη της έσωτερικής ζωής των τροφίμων. Με τη λύση αυτή εθίζονται τα παιδιά στη χειρωνακτική εργασία, προετοιμάζονται για τον κοινωνικό ρόλο που τους περιμένει μετά την έξοδό τους από το ίδρυμα, εξασφαλίζοντας συγχρόνως και τα έξοδα διαβίωσής τους.

Σ' αυτό το πλαίσιο λειτούργησε το Παιδαγωγείο ορφανών και άπορων παιδών στον Πειραιά το όποιο θα παρουσιάσουμε άμέσως πιο κάτω. Προσδιορισμένο από τους οικονομικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς της πόλης, εικονογραφεί τις προσδοκίες των βιομηχάνων και εμπόρων, κυρίως, για κοινωνική ένταξη των περιπλανώμενων νέων. 'Η άποτυχία της απόπειρας διαγράφει ένδεχομένως τα όρια παρέμβασης των φιλανθρωπικών εταιρειών προς την κατεύθυνση αυτή.

Στις 5 Μαρτίου του 1874, μια έπιτροπή αποτελούμενη από τέσσερις διακεκριμένους δημότες του Πειραιά, τους: 'Ιωάννη Δημόκα, βιομήχανο, 'Αναστάσιο Διαμαντίδη, έμπορο, Πέτρο Ζητουριάτη, στρατιωτικό γιατρό και Βασίλειο Κατσυφό, καθηγητή στη Σχολή Εϋελπίδων, υποβάλλει για έγκριση στο Δημοτικό Συμβούλιο το καταστατικό μιας πρωτότυπης φιλανθρωπικής εταιρείας με σκοπό την περίθαλψη και διαπαιδαγώγηση των άπορων και έγκαταλειμμένων παιδιών της πόλης. Ουσιαστικά, αυτή ή μικρή έπιτροπή πολιτών ζητά τη συνδρομή και τη συμμετοχή του Δήμου για την έπιτυχία ενός έγχειρήματος που άναμένεται να συναντήσει εύλογες αντίδράσεις, εάν δέν έχει εξασφαλίσει προηγουμένως τη θεσμική ύποστήριξη και πλαισίωση. Στόχος της φιλανθρωπικής εταιρείας είναι να συγκεντρωθούν, με τη βοήθεια της δημοτικής άστυνομίας, να συλληφθούν δηλαδή «όλα τα άστεγα και άπροστάτευτα παιδιά, όσα διάγουν έν άργία διαφθείροντα και διαφθειρόμενα, να συναχθώσιν ύπό κοινήν στέγην, να διδαχθώσιν τα άναγκαία γράμματα διά να γίνωσι χρήσιμοι πολίται και να εισαχθώσιν εις τα εργοστάσια και τεχνουργεία όπως εκμάθωσι πρακτικήν τέχνην τινα, ίνα εύρωσι πόρον ζωαρκείας εις τον βίον των»⁶.

6. Βλ. Καταστατικόν Παιδαγωγείου άπορων παιδών έν Πειραιεί, *Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου 1875-1874*, ψήφισμα άρ. 315, συνεδρίαση της 5ης Μαρτίου 1874: 'Ιστορικό 'Αρχείο Δήμου Πειραιώς' βλ. και 'Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Διάταγμα της 6ης 'Ιουλίου 1874, φ. 29 του έτους 1874, σ. 168.

Τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο ἀντιμετωπίζει εὐνοϊκὰ τὴν πρότασιν. Ἐγκρίνει τὸ καταστατικόν, θέτει τὸ «Παιδαγωγεῖον ὀρφανῶν καὶ ἀπόρων παίδων» ὑπὸ τὴν προστασία του, ἀποφασίζει νὰ χορηγεῖ 5000 δρχ. ἐτησίως γιὰ τὴν λειτουργία του καὶ διορίζει τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιον τῆς πρώτης πενταετίας, στὸ ὁποῖο συμμετέχει καὶ ὁ δήμαρχος Δημήτριος Μουτζόπουλος. Ἡ κοινωνικὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ σύνθεσις τῶν μελῶν τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου δὲν εἶναι χωρὶς σημασία γιὰ τὸ πνεῦμα ὑποστήριξης μὲ τὸ ὁποῖο ἀντιμετωπίζεται ἡ σύστασις τῆς Ἑταιρείας. Βιομήχανοι, ὅπως οἱ Θεόδωρος Ρετσίνας, Πέτρος Δαμάσκος καὶ Γεώργιος Καψαμπέλης, μεγαλέμποροι καὶ τραπεζίτες, ὅπως ὁ Ἀθανάσιος Ζωγράφος καὶ ὁ Τρύφων Μουτζόπουλος, ἀδελφὸς τοῦ δημάρχου, δήμαρχος καὶ ὁ ἴδιος ἀργότερα, κτηματίες καὶ ἀνώτεροι ὑπάλληλοι, μέλη τῆς Ἑταιρείας τοῦ Παιδαγωγείου, ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια, συνηγοροῦν ὑπὲρ τοῦ ρυθμιστικοῦ ρόλου τοῦ δήμου στὸν ἔλεγχο τῶν δραστηριοτήτων τοῦ μετακινούμενου νεανικοῦ πληθυσμοῦ⁷.

Χρέος καὶ καθήκον τοῦ δήμου εἶναι, ὅπως ὀρίζεται στὸ νόμο ποὺ ψηφίστηκε τὸ 1836, νὰ φροντίζει γιὰ τὴν περίθαλψιν «ἀπόρων καὶ ἐνδεῶν», τὴ νοσηλείαν τῶν πασχόντων καὶ τὴν παροχὴ ἐργασίας πρὸς τοὺς «πένητας καὶ ἀργοῦντας». Ἐν τούτοις, μέχρι τότε, τὰ μοναδικὰ ποσὰ ποὺ προορίζονται γιὰ φιλανθρωπικὰ ἔργα στὸν Πειραιᾶ εἶναι: 400 δρχ. γιὰ τὴ συντήρησιν τῶν ἐκθέτων ποὺ φιλοξενοῦνται στὸ Βρεφοκομεῖο Ἀθηνῶν καὶ 1200 δρχ. γιὰ βοηθήματα ποὺ μοιράζονται στοὺς ἀπόρους τὰ Χριστούγεννα καὶ τὸ Πάσχα. Νεοσύστατη πόλη ὁ Πειραιάς, δὲν διαθέτει φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα γιὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν τῶν χαμηλότερων στρωμάτων τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ πόλις δὲν ἔχει Βρεφοκομεῖο, Πτωχοκομεῖο καὶ Ὀρφανοτροφεῖο ἐνῶ τὸ Νοσοκομεῖο ποὺ λειτουργεῖ ἀπὸ τὸ 1865 εἶναι δωρεὰ τοῦ ἐμπόρου Νικήτα Τζανῆ.

Γιὰ μιὰ πόλη-λιμάνι μὲ πρόσφατη ἀνάπτυξιν ἀλλὰ σὲ ἀνοδικὴ πορεία ὅπως εἶναι ὁ Πειραιάς τὴν ὕγδοι δεκαετία τοῦ αἰῶνα, τὰ δημοτικὰ ἔργα γιὰ τὴν ἀσφάλειαν τῶν πολιτῶν θεωροῦνται ἀνεπαρκή. Αὐτὲς οἱ ἀνεπάρκειες καὶ οἱ καθυστερήσεις σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν αὔξησιν τοῦ κινήτου πληθυσμοῦ τροφοδοτοῦν τὸ αἶσθημα ἀνασφάλειας στὴν ὁμάδα τῶν ἀνερχόμενων ἀστῶν ποὺ ἐπιδιώκουν νὰ μικρύνουν τὴν ἀπόστασιν ποὺ χωρίζει τὴν πόλιν τοὺς ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα. Στὰ 1874, ὁ Πειραιάς ἔχει τριπλασιάσει τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοίκων ποὺ ἀπογράφονταν τὸ 1839⁸ καὶ ἀπὸ πόλη-σταθμὸς καὶ τόπος πα-

7. Τὸ 1881 ὁ κυμαίνόμενος πληθυσμὸς ἀντιστοιχεῖ στὸ 1/7 τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης: Βλ. Π. Καμπουρόγλου, *Ἱστορία τοῦ Πειραιῶς ἀπὸ τοῦ 1833-1882 ἔτους*, Ἀθήνα 1883, σ. 107 καὶ Χ. Ἀγριαντώνη, *Οἱ ἀπαρχὲς τῆς ἐκβιομηχάνισις στὴν Ἑλλάδα τὸν 19ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1986, σ. 100.

8. Ἀπὸ 3000 κατοίκους τὸ 1833, ὁ πληθυσμὸς τοῦ Πειραιᾶ αὐξήθηκε σὲ 6452 τὸ

ροχής υπηρεσιών έχει αρχίσει να δίνει τα πρώτα δείγματα της βιομηχανικής απογείωσης που θα ολοκληρωθεί την τελευταία δεκαετία του αιώνα. Η Χριστίνα Ήγριαντώνη σχολιάζοντας τα χαρακτηριστικά αυτής της βιομηχανικής απογείωσης που καταγράφεται γύρω στα 1875, σημειώνει: «Για την Ελλάδα η επιτάχυνση της ιστορίας αρχίζει τότε από τον Πειραιά»⁹. Διπλά εύνοημένος από την πολιτική και την οικονομική συγκυρία, δηλαδή από την ανακήρυξη της Αθήνας σε πρωτεύουσα και την επερχόμενη παρακμή της Ερμούπολης, συγκέντρωνε τις περισσότερες πιθανότητες από όλες τις πόλεις-λιμάνια του ελεύθερου βασιλείου να υποδεχθεί το βιομηχανικό φαινόμενο, χωρίς ωστόσο να διαθέτει καμμία αξιόλογη υποδομή. Με ρυθμούς ανάπτυξης ανώτερους από των άλλων αστικών κέντρων η βιομηχανία του Πειραιά συγκεντρώνει όχι μόνο τις σημαντικότερες μονάδες αλλά και τις πιο προηγμένες, όπως το μηχανουργείο του Γ. Βασιλειάδη και το νηματουργείο που ίδρυσαν το 1872 οι αδελφοί Ρετσίνα¹⁰. Συνολικά, το 1875 υπολογίζεται ότι στα 30 ατμοκίνητα εργοστάσια του Πειραιά, το 32% του συνόλου της εθνικής βιομηχανίας, απασχολούνταν 1640 εργάτες. Μικρότερος αλλά όχι αμελητέος αριθμός εργάζονταν σε διάφορα μικροεργαστήρια, κυρίως τα επιπλοποιεία, λεπτουργεία, πιλοποιεία, υποδηματοποιεία και σιδηρουργεία¹¹. Αυτή η βιομηχανική κίνηση, σε συνδυασμό με την γειτνίαση με την πρωτεύουσα, θα πρέπει να άσκούσε σημαντική έλξη σε όσους αναζητούσαν καλύτερη τύχη κυρίως από τις νότιες περιοχές του βασιλείου, τα νησιά και την Πελοπόννησο, αλλά και για όσους έφταναν εκεί σπρωγμένοι από βίαια γεγονότα, όπως τα κύματα προσφύγων που δεν θα λείψουν από την πόλη μέχρι και το 1922¹². Από τις 55.000 Κρητικούς που φυγαδεύτηκαν με ξένα πλοία για να αποφύγουν τις τουρκικές διώξεις, από τον Αύγουστο μέχρι τον Νοέμβριο του 1867, οι 23.000 αποβιβάστηκαν στον Πειραιά. «Αν και οι περισσότεροι επέστρεψαν στην πατρίδα τους

1861, σε 10936 το 1870 και σε 21798 το 1879. Βλ. Π. Καμπούρογλου, *ό.π.*, σ. 105· στατιστικές πληροφορίες για την περίοδο 1837-1852 δίνονται στο: Γ. Αγγελόπουλος, *Στατιστική Πειραιώς*, Αθήνα 1852, σ. 337.

9. Βλ. Χρ. Ήγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 105.

10. Για την ανάπτυξη της βιομηχανίας στον Πειραιά και την καταγωγή των βιομηχάνων, βλ. στο ίδιο, σ. 98-105 και 149-158. Βλ. επίσης της ίδιας «Πόλεις και εκβιομηχάνιση ή η εκβιομηχάνιση σε μια μόνο πόλη» στο: Guy Burgel (έπιμ.), *Η Νεοελληνική Πόλη*, Αθήνα, Έξάντας, 1989, σ. 25-37.

11. Βλ. Π. Καμπούρογλου, *ό.π.*, σ. 78-91.

12. Για την γεωγραφική σύνθεση του μεταναστευτικού ρεύματος που καταλήγει στον Πειραιά τη δεκαετία 1870-1880 βλ. Γ. Μπαφώνης, «Ο σχηματισμός του εργατικού δυναμικού στον Πειραιά», *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας, τ. Β', Αθήνα 1985, σ. 561-564 και Β. Τσοκόπουλος, *Πειραιάς, 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα 1984, σ. 243.

μετά το τέλος των έχθροπραξιών, αρκετοί θα πρέπει να εγκαταστάθηκαν όριστικά στην πόλη αν κρίνουμε από τις ειδήσεις των εφημερίδων. Δημιουργήσαν και δική τους συνοικία, τα Κρητικά, που ενισχύθηκε από τις επόμενες φουρνιές προσφύγων που δεν θα είναι ολιγάριθμες μέχρι το τέλος του αιώνα.

Αυτές οι απρόβλεπτες μαζικές αφίξεις τροφοδότησαν πιθανόν τη βιομηχανία με φτηνή εργατική δύναμη την περίοδο που την είχε ανάγκη, τα προβλήματα που δημιουργήσαν όμως στην πόλη ήταν συχνά έκρηκτικά. Πόλη ούσιαστικά της τελευταίας δεκαπενταετίας, παρά τους γοργούς ρυθμούς ανάπτυξης και το δυναμισμό των κατοίκων της, όχι μόνον είναι άπροετοίμαστη να δεχτεί μία δημογραφική επιβάρυνση τέτοιας έκτασης αλλά βρίσκεται μακριά από το έραμα της ευρωπαϊκής πόλης του 19ου αιώνα: καλοσχεδιασμένη, καθαρή, ήσυχη και εξοπλισμένη με κτίρια συλλογικής χρήσης. Ο άπολογισμός, εν τούτοις, της τελευταίας δεκαετίας έχει να επιδείξει αξιόλογα δημοτικά έργα¹³. Η διάνοιξη δρόμων και πλατειών, η λιθόστρωση ενός τμήματος του δικτύου, η δενδροφύτευση, η σιδηροδρομική σύνδεση με την Αθήνα, η ανέγερση νοσοκομείου, εκκλησιών και σχολείων αλλάζουν σταδιακά την όψη της πόλης. Με τη λήσχη του Χρηματιστηρίου, το 1873, και το ρολόι που τοποθετείται στην είσοδο της πόλης —«ὄντως θέαμα μαγευτικότατον και λίαν ζηλευτόν»— θέλουν να δώσουν στον εισερχόμενο ξένο το μέτρο της πρόσφατης ανάπτυξης. Αν και τα έργα αυτά θα πρέπει να έδιναν ένα αίσθημα ικανοποίησης στους μεγαλεμπόρους και εργοστασιάρχες που είχαν επενδύσει σε ακριβές κατοικίες, πολλοί από τους όποιους συμμετείχαν στο Δημοτικό Συμβούλιο, τα μεγάλα δημοτικά έργα που όραματίζονταν έμεναν ακόμη άπραγματοποίητα.

Οι εξαγγελίες του δημάρχου για το 1874 εικονογραφοῦν αυτές τις προσδοκίες με την έξής προτεραιότητα: φωτισμός της πόλης με φωταέριο, μεταφορά πόσιμου ύδατος σε όλες τις συνοικίες και, τέλος, βελτίωση των συνθηκών υγιεινής. Πρόκειται για προβλήματα που δεν παύουν να επανέρχονται στα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα μεταφέροντας έτσι τις ανησυχίες των δημοτών για την έλλειψη ασφάλειας και το φόβο μετάδοσης μολυσματικών ασθενειών που συχνά οδηγούσαν στο θάνατο.

Αν το φωταέριο εγκαινιάζεται τελικά το 1878¹⁴, δεν συμβαίνει το ίδιο

13. Βλ. Π. Καμπούρογλου, *ό.π.*, σ. 32-33 και *Πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου 1873-1877*: 'Ιστορικό 'Αρχείο Δήμου Πειραιά. Για τα δημοτικά έργα επί δημαρχίας Δ. Μουζόπουλου (1866-1874) βλ. επίσης Γ. Παρασκευόπουλος, *Ακτίνες και νέφη. 'Αναμνήσεις μιάς πεντηκονταετίας, 1882-1932*, Αθήνα 1932, σ. 95 και Β. Τσοκόπουλος, *ό.π.*, σ. 116-125.

14. Το 1876 εκφράζονται ακόμη αμφιβολίες στο Δημοτικό Συμβούλιο για την αναγκαιότητα φωτισμού της πόλης. Τελικά υπερισχύουν οι εκσυγχρονιστές που υποστηρίζουν:

μέ το νερό¹⁵ πού θά φτάσει στίς απόμακρες συνοικίες μετά από δύο δεκαετίες. Χωρίς νερό καί δίκτυο ύπνόμων οί συνθήκες υγιεινής θά άργήσουν πολύ νά βελτιωθούν. Μέχρι τότε ή κατάσταση θά έλέγχεται μέ περιορισμούς, έπιβλέψεις καί τιμωρίες¹⁶. Από τήν πληθώρα άπαγορεύσεων καί ποινών πού άφορούν στήν καθαριότητα συμπεραίνουμε γιά τούς κινδύνους πού προκαλούν οί έλλείψεις στόν τομέα τής υγιεινής. Παρά τίς λεπτομερείς προβλέψεις τών παρραβιάσεων, ή άναποτελεσματικότητα τών μέτρων μαρτυρείται καί από τίς έπιτροπές πολιτών πού συσταίνονται γιά νά έπικουρούν τή δημοτική άστυνομία στό έργο τής, όταν τά προβλήματα όξύνονται¹⁷. Οί συνθήκες περίθαλψης

«όταν μία πόλις φωτίζεται καλώς, ή περιουσία τών πολιτών φρουρείται, ή κίνησις τοῦ έμπορίου έξασφαλίζεται καί ή έργασία πολλαπλασιάζεται». Αντίθετα «τό σκότος τής νυκτός ένθαρρύνει τούς κακοβούλους καί λωποδύτας, περιορίζει τήν κίνησιν καί παρεμποδίζει τήν έργασίαν». Βλ. έφ. *Ποσειδών*, 15 'Απριλίου 1878 καί 19 Αύγούστου 1878. Βλ. έπίσης τά *Πρακτικά τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου*, συνεδρίαση 15ης Αύγούστου 1878.

15. Μέ πανηγυρισμούς ύποδέχονται οί Πειραιώτες τήν έναρξη ύδραυλικών έργων πού διευκολύνουν τή μεταφορά τοῦ νεροῦ σέ πλατείες, όπου τοποθετοῦνται πίδακες καί κρήνες. Έπιλέγονται όμως τά κεντρικά σημεία: ή πλατεία Θεμιστοκλέους καί τό κηπάριο μπροστά στό Χρηματιστήριο. Στήν περιοχή τών εργοστασίων, στή Λάκκα τοῦ Βάβουλα, στήν ύδραϊκή καί τήν κρητική συνοικία, ή έλλειψη δικτύου ύδρευσης θά δημιουργεῖ άρκετά προβλήματα υγιεινής γιά δύο ακόμη δεκαετίες. Βλ. έφ. *Ποσειδών*, 3 'Απριλίου 1875, 26 Μαΐου 1875 καί 6 Δεκεμβρίου 1875. Γενικά γιά τήν εγκατάσταση ύδραυλικών έργων στόν Πειραιά, βλ. 'Υπουργεῖο 'Εσωτερικῶν, "Υδρεῖσις καί έξυγίανσις τών πόλεων 'Αθηνῶν καί Πειραιῶς. Μέρος Α'. 'Εκθεσις Γ. Μπέχμαν, 'Αθήνα 1900.

16. 'Η έπίβλεψη τής καθαριότητας άνατίθεται στοῦς άστυνομικούς κλητῆρες καί τό δημοτικό γιατρό. Σύμφωνα μέ τό βασιλικό διάταγμα περί δημοτικῆς άστυνομίας τοῦ 1836, οί άστυνομικοί όφείλουν νά έπαγρυπνοῦν γιά τήν τήρηση τών υγειονομικῶν κανονισμῶν όχι μόνο στίς πλατείες καί τούς δρόμους αλλά καί στό έσωτερικό τών αὐλῶν. Νά ύποχρεώσουν τούς οικοδεσπότες «πρός οικοδόμησιν τών απαιτουμένων αναγκαίων, νά άπαγορεύουσιν τήν έξοδον τών αναγκαίων πρὸς τάς όδούς καί έμπροσθεν τών οικιῶν», νά συστήνουν στοῦς ιδιοκτῆτες οικοπέδων νά τά περιτειχίζουν γιά νά μή χρησιμοποιοῦνται ὡς άφοδευτήρια, νά άπαγορεύουν τή σφαγή τών ζώων «έσω καί άμνῶν» μέσα στήν αγορά, νά άπαγορεύουν στοῦς δημότες νά περιφέρουν ελεύθερα ζῶα μέσα στήν πόλη, νά ύποχρεώνουν τούς κεραμοποιοῦς νά ξεραίνουν τούς βόθρους καί πολλά άλλα. Βλ. 'Εφημερίς τής Κυβερνήσεως, άρ. φ. 85, 31 Δεκεμβρίου 1836, σ. 437-440. Οί ιδιοκτῆτες πού συλλαμβάνονται νά πετοῦν άκαθαριές στοῦς δρόμους τιμωροῦνται: από τό 1898 ή έπιβολή τών ποινῶν άναγκοιώνεται μέ σάλπιγγες στίς συνοικίες πρὸς παραδειγματισμό τών ύπολοίπων. Βλ. έφ. *Σφαίρα* Πειραιῶς, 19 Νοεμβρίου 1898.

17. 'Η άνάγκη ένίσχυσης τής δημοτικῆς άστυνομίας εἶναι ἕνα θέμα πού προβάλλεται συχνά από τόν πειραικό τύπο, ιδιαίτερα από τίς έφημερίδες *Ποσειδών* καί *Σφαίρα*. Βλ. σχετικά μέ τήν άνάγκη ένίσχυσης τών δημοτικῶν κλητῆρων γενικά (*Σφαίρα*, 9 Μαρτίου 1883 καί 16 Νοεμβρίου 1898), γιά προστασία πολιτῶν (*Σφαίρα*, 29 Σεπτεμβρίου 1882), γιά προστασία φρενοβλαβῶν (*Σφαίρα*, 1 Αύγούστου 1897), γιά έπαιτεία μικρῶν παιδιῶν (*Σφαίρα*, 30 Μαρτίου 1883), γιά άπαγόρευση τυχερῶν παιγνιδιῶν (*Ποσειδών*, 25 Δεκεμβρ. 1876), γιά έλεγχο τής πορνείας (*Ποσειδών*, 24 'Απριλίου 1873), γιά έπίβλεψη λωποδυτῶν (*Σφαίρα*, 21 Φεβρουαρίου 1883).

δὲν βρίσκονται σὲ καλύτερο ἐπίπεδο. Ὁ δημοτικὸς γιατρός, ἂν καὶ πληρώνεται γιὰ νὰ ἐπισκέπτεται τὶς ἄπορες οἰκογένειες, ἀποφεύγει τὶς ἀπόμακρες συνοικίες ἰδιαίτερα σὲ περιόδους ἐπιδημίας.

Ἡ μετάδοση μολυσματικῶν νόσων εἶναι σταθερὸ φαινόμενο στὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ στὴ δεκαετία τοῦ 1870. Ἡ προχειρότητα μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζονται οἱ μαζικὲς προσελεύσεις προσφύγων καὶ ἡ ἀπροθυμία τῶν πτωχότερων στρωμάτων νὰ ὑποβληθοῦν σὲ ὑποχρεωτικὸ ἐμβολιασμὸ¹⁸ δὲν σώζει τὴν πόλη οὔτε ἀπὸ ἐκείνες τὶς ἐπιδημίες ποὺ εἶναι ἰάσιμες. Ἡ εὐλογία, γιὰ παράδειγμα, μαστίζει τὶς πτωχὲς συνοικίες μὲ τὶς ξύλινες καλύβες, ὅπως τὸ Κερατοχώρι καὶ τὴ Λάκκα τοῦ Βάβουλα γιὰ μιὰ εἰκοσαετία¹⁹. Στὴ δημοτικὴ ἀστυνομία ἀνατίθεται ἡ ἀπολύμανση τῶν οἰκιῶν καὶ ἡ μεταφορὰ τῶν μολυσμένων στὰ παραπήγματα τοῦ Κανθάρου ποὺ χρησιμεύουν γιὰ θεραπευτήριον ἢ στὸ Εὐλογιοκομεῖο στὴν Ἀθήνα.

Ἕνας ἄλλος τομέας σημαντικὸς γιὰ τὴν εὐταξία τῆς πόλης ποὺ ἀνατίθεται στὴ δημοτικὴ ἀστυνομία εἶναι ὁ ἔλεγχος τῶν μετακινήσεων τῶν πολιτῶν. Οἱ ξενοδόχοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ σημειώνουν τὰ στοιχεῖα τῶν διερχομένων σὲ εἰδικὰ ἔντυπα ποὺ συγκεντρώνονται κάθε δεκαπενθήμερο ἀπὸ τὴν ἀστυνομία. Σὲ χωριστὴ στήλη σημειώνονται οἱ ὑποπτοι, ὅσοι «ὄντες ἐν στάσει νὰ ἐργασθῶσιν, δὲν ἔχουν οὔτε μέσα ὑπάρξεως, οὔτε ἐργόχειρον, οὔτε ἐγγυητὰς» καὶ «οἱ κακόβουλοι, οἱ δώσαντες ψευδεῖς διακηρύξεις»²⁰. Στὸ ἴδιο πλαίσιο καθηκόντων ἐγγράφεται καὶ ἡ ἀπομάκρυνση τῶν ἐνοχλητικῶν ὁμάδων καὶ ἰδιαίτερα τῶν ἐπαιτῶν: «ἡ ἐπαίτησις δὲν πρέπει νὰ συγχωρεῖται καὶ μάλιστα ἡ εἰς τὰς ὁδοὺς, ἀλλ' οὔτε ἡ διατριβὴ τῶν ἐπαιτῶν εἰς δημόσια ἔργα»²¹. Στὸ

18. Οἱ γονεῖς, ἐπιμελητὲς καὶ ἐπίτροποι παιδιῶν ποὺ δὲν τὰ ἔχουν ὑποβάλει σὲ ἐμβολιασμὸ τιμωροῦνται μὲ πρόστιμο 10 δρχ. Ἐὰν ἐπαναληφθῇ ἡ ἀπειθεία, ἐπιβάλλεται κράτηση ἀπὸ μιὰ βδομάδα μέχρι 3 μῆνες. Βλ. ἐφ. *Ποσειδῶν*, 4 Ἀπριλίου 1874. Γιὰ τὴ μοιρολατρικὴ στάση πολλῶν οἰκογενειῶν καὶ τὴν ἀπροθυμία τους νὰ ἐμβολιαστοῦν, βλ. ἐφ. *Σφαίρα*, 20 Ἰουνίου 1897.

19. Στὴν ἔξαρση τοῦ κακοῦ, τὸν Μάιο -Ἰούνιο 1874 «οὐδεὶς ἐκ τῆς πρώτης ἢ μέσης τάξεως ἀπεβίωσεν ἐξ εὐφλογίας. Ἡ ἐπιδημία προσέβαλε ἀνεξαιρέτως τὴν κατωτέραν καὶ μᾶλλον ἀκαθάρτον τάξιν», διαβάζουμε στὴν ἐφημερίδα *Ποσειδῶν* τῆς 13ης Ἰουλίου 1874.

20. Βλ. Διάταγμα περὶ δημοτικῆς ἀστυνομίας, ὁ.π., § 45, σ. 438.

21. Ἡ σωματικὴ ἀναπηρία τῶν ἐπαιτῶν ἀποτελεῖ πρόσημο λόγο διώξης. «Πρέπει νὰ ἀπομακρύνωνται πάντοτε, πρὸ πάντως ὅμως οἱ ἀηδεῖς, ἀσθενεῖς καὶ ἀνάπηροι, διὰ νὰ μὴ συμβαίνουσιν ὡς ἐκ τούτου δυστυχήματα εἰς τὰς ἐγκύους γυναῖκες». Βλ. ἴδιο § 46, σ. 438. Ἡ διώξη τῆς ἐπαίτειας μικρῶν παιδιῶν στοχεύει κάποτε στὴν προφύλαξή τους ἀπὸ τὶς ἐκμεταλλευτικὰς διαθέσεις γονέων καὶ σωματεμπόρων. Γιὰ τὸ φαινόμενο αὐτὸ στὸν Πειραιᾶ βλ. ἐφ. *Σφαίρα*, 30 Μαρτίου 1883: Σὲ κάθε γωνιά κεντρικῆς ὁδοῦ καὶ ἰδίως στὸν Τινάνειο κῆπο «καθ' ἑκάστην διαμένουσι παῖδες ἢ κοράσια μικρὰ ἀνάπηρα ἢ κωφάλαλα ἐπαιτοῦντα. Ταῦτα, ὡς πληροφοροῦμεθα, μισθώνουσι τινὲς ἐκ τῶν ἀστόργων γονέων τῶν ἀντὶ 200 ἢ 300 δρχ. ἐτησίως μὲ τὸ δικαίωμα νὰ τὰ περιφέρωσι ἀπὸ πόλεως εἰς πό-

διάταγμα περί δημοτικῆς ἀστυνομίας τοῦ 1836 ἀποτυπώνεται ἡ κατασταλτικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ ρόλο τῶν ἐπαιτῶν στὴν ὁποία εἶχαν καταλήξει οἱ δυτικὲς κοινωνίες τὸ 19ο αἰώνα, ἀντίληψη ποὺ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ σωτηριολογικὴ ἀξία τῆς βοήθειας πρὸς τὸν πτωχὸ καὶ υἰοθετεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς ταξινόμησης τῶν περιπτώσεων. «Ἐπαῖται καὶ ἀργοὶ πρέπει νὰ ἀναγκάζονται εἰς ἐργασίας ὅταν εἶναι ἱκανοὶ ἐργασίας· εἰς ἐναντίαν περίπτωσιν πρέπει νὰ ἀποπέμπωνται πάντοτε εἰς τοὺς δῆμους των καὶ πρὸς τοῦτο τίθενται ὑπὸ ἰδιαιτέρων ἐπαγρύπνησιν καὶ συνοδείαν». Τὸ 1874 δὲν εἶχε δημιουργηθεῖ ἀκόμη Πτωχοκομεῖο στὴν πόλη. Ὁ δῆμος πλήρωνε 2000 δρχ. τὸ χρόνο στὸ Πτωχοκομεῖο Ἀθηνῶν γιὰ νὰ περιθάλπεται ἐκεῖ ὁρισμένος ἀριθμὸς ἐπαιτῶν. «Ὅμως, ἀπὸ τὰ διαρκὴ παράπονα ποὺ διατυπώνονται δημόσια γιὰ ὀχλήσεις ἐπαιτῶν καὶ τὶς συστάσεις γιὰ ἐνίσχυση τῆς δημοτικῆς ἀστυνομίας, συμπεραίνουμε γιὰ τὴν ἀνεπάρκεια τῶν μέσων ἀντιμετώπισης. Οἱ κάτοικοι φοβοῦνταν ὅτι θὰ μετατρεπόταν ἡ πόλη τους σὲ λωποδυτούπολη τῆς Ἀνατολῆς²². Τὸ 1875 θυμοῦνταν ἀκόμη τὶς ταραχὲς ποὺ προξένησε στὴν πόλη τους «ὄχλος ἐπαιτῶν» δύο χρόνια πρὶν καὶ τὶς ἀντιστάσεις ποὺ ἀντιμετώπισαν ὅταν ἐπιχείρησαν νὰ τοὺς ὀδηγήσουν μὲ τὴ βία στὰ ἐργοστάσια.

Ἄν ὅμως ἡ ἐπιχείρηση ἐξαναγκασμοῦ σὲ ἐργασία εἶναι ἔργο ἐπίπονο καὶ ἀτελέσφορο ὅταν πρόκειται γιὰ ἐνήλικες, ὁ σωφρονισμὸς καὶ ἡ διδασκαλία τῶν παιδιῶν τοῦ δρόμου ἀφήνει πολλὰς ἐλπίδες γιὰ ἐπιτυχία. Τὸ ὄφελος γιὰ τὴν κοινωνία, ὅχι μόνο τὸ μελλοντικὸ, ἡ μετατροπὴ τῶν ἀλητοπαίδων σὲ ἔντιμους καὶ ἐργατικούς οἰκογενειάρχες, τὸ μόνιμο στερεότυπο τῶν φιλανθρωπικῶν ὁργανώσεων τοῦ εἵδους, ἀλλὰ καὶ τὸ ἄμεσο, ἡ ἀπαλλαγὴ τῆς πόλης ἀπὸ τὶς ἐνοχλητικὰς ομάδες τῶν νεαρῶν ταραξιῶν, ὁ ἐθισμὸς τῶν παιδιῶν στὶς ἀρχὲς τῆς παραγωγικότητος, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πρόσκαιρὴ ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν, πείθει ἀρκετοὺς Πειραιῶτες ν' ἀποτολμήσουν τὸ πείραμα. Ἡ ἰδέα ἰδρύσεως ὀρφανοτροφείου μὲ ἀνάλογους σκοποὺς εἶχε διατυπωθεῖ ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ προηγούμενου ἔτους²³, ἡ διαδικασία ὅμως γιὰ τὴν πραγματο-

λιν πρὸς ἐπαιτείαν. Τὸ δὲ χεῖριστον εἶναι ὅτι οἱ μισθωτοὶ οὗτοι ἀπαιτοῦσιν παρὰ τῶν ἀτυχῶν τούτων ὄντων ὁρισμένον χρηματικὸν ποσὸν καθ' ἑκάστην, ἄλλως ἡ μάστιγ' ἐλειτουργεῖ». Γενικὰ γιὰ τὸ θέμα τῆς σωματεμπορίας μικρῶν παιδιῶν στὴν Ἀθήνα, τὶς συνθῆκες διαβίωσης ἐργαζομένων ἐπαρχιωτοπαίδων καὶ τὶς προσπάθειες τοῦ συλλόγου Παρνασσὸς βλ. Μ. Π. Λάμπρου, *Ἀπόρων παιδῶν βίος καὶ ἔθιμα*, ἀνατύπωσης ἐκ τοῦ ΙΓ' τόμου τοῦ περιοδικοῦ *Παρνασσὸς* τοῦ μηνὸς Ἀπριλίου 1890, σ. 4-13.

22. Βλ. ἐφ. *Ἡ φωνὴ τοῦ Πειραιῶς*, 24 Ἰουνίου 1869.

23. Ἡ πρώτη δημοσίευση γιὰ τὴν ἱδρυση Παιδαγωγείου ἔγινε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1873 στὴν ἐφ. *Ποσειδῶν* (15 Ἰουνίου 1873). «Ἄσμενοι ἀναγγέλλομεν εἰς τὸ κοινὸν τῆς πόλεως, ὅτι ἀξιότιμοι τινες συμπολιταί, ἐν οἷς καὶ οἱ εὐεργετικοὶ κύριοι Ζητουνιάτης καὶ Δημόκας ἐπιχειροῦν τὴν ἐν Πειραιεὶ σύστασιν Ὀρφανοτροφείου ἐν ᾧ θέλουσι διατρέφεσθαι οἱ ἀργοὶ παῖδες ἀποστελλόμενοι καὶ εἰς τὰ διάφορα ἐργοστάσια. Προσεχῶς θέλομεν διαγράψαι τὰ

ποίησή του έπισπεύτηκε όταν ή άνησυχία για την αύξηση τής νεανικής έγκληματοκότητας διογκώθηκε και ιδιαίτερα όταν, τὸ Μάρτιο τοῦ 1874, τὰ κρούσματα τῶν κλοπῶν πολλαπλασιάστηκαν. Οἱ δράστες τῶν κλοπῶν στὰ ἐργοστάσια τοῦ Δημόκα και τοῦ Βολωνάκη, στὰ ἐμπορικὰ κάτω ἀπὸ τὸ Χρηματιστήριο και στὸ Ναὸ τῆς Ἀγίας Τριάδος ἦταν ὅλοι γύρω στὰ 18. Οἱ διαμαρτυρίες ὑψώνονται όταν ή συμπεριφορὰ τῶν νέων θίγει τὸ αἶσθημα ἀξιοπρέπειας τῶν περαστικῶν²⁴. Ἐπειδὴ, ὅπως συμπεραίνεται, ή αστυνομική ἀρχή δὲν κατάφερε νὰ τοὺς «περιστείλῃ ὁδηγοῦσα αὐτοὺς εἰς διάφορα ἐντιμα ἔργα», τὸ ἐγγείρημα ἀναλαμβάνει μιὰ ἐπιτροπὴ πολιτῶν μὲ σκοπὸ νὰ ἐντάξῃ τὰ παιδιὰ στὰ ἐργοστάσια, νὰ τοὺς ἐξασφαλίσῃ τροφὴ και στέγη και νὰ τοὺς διδάξῃ τὰ ἀναγκαῖα γράμματα· ἔργο πρωτότυπο στὸ εἶδος του, τὶς δυσκολίες τοῦ ὁποίου δὲν ἀγνοεῖ ή ἐπιτροπή²⁵.

Ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ ὑποστηρίζουν τὴν ιδέα τοῦ Παιδαγωγείου και δραστηριοποιοῦνται για τὴν ὑλοποίησή της εἶναι οἱ βιομήχανοι μὲ πλούσια κοινωνική δράση. Ὁ Ἰωάννης Δημόκας, ἰδιοκτῆτης ἀλευρόμυλου (1862) και νηματουργείου (1871) ἐνισχύει συχνὰ τὰ φιλανθρωπικὰ ἔργα: ἦταν μέλος τῆς ἐπιτροπῆς περίθαλψης Κρητῶν τὸ 1867 και πρόεδρος τῆς Λέσχης τοῦ Χρηματιστηρίου. Ὁ Μιλτιάδης Βολωνάκης, υἱὸς τοῦ Ἀθανάσιου Βολωνάκη, ἀπὸ τοὺς πρώτους νηματουργοὺς τοῦ Πειραιᾶ και μέλος τῆς ἐπιτροπῆς προσφύγων, μὲ συμμετοχὴ σὲ διάφορα βιομηχανικὰ καταστήματα, δὲν ἦταν πάνω ἀπὸ 35 χρονῶν, ὅπως και ὁ Δημόκας, τὴν ἐποχὴ τοῦ Παιδαγωγείου. Αὐτοὶ οἱ δύο βιομήχανοι μὲ τὸν Ἀναστάσιο Διαμαντίδη, μεγαλέμπορο, ἀναλαμβάν-

καθ' ἕκαστα τοῦ φιλανθρώπου τούτου ἔργου, ἐφ' ᾧ εὐχαρίστως μανθάνομεν ὅτι ἐπροθυμήθη νὰ συνδράμῃ και τὸ δημοτικὸν συμβούλιον». Για τὸ ἴδιο θέμα βλ. ἐφ. *Ποσειδῶν*, 14 Νοεμβρίου 1873.

24. «Οἱ ἐν τοῖς δημοσίαις ὁδοῖς και ἀγυαῖς περιτρέχοντες ἀπροστάτευτοι και πλεῖστοι ὀρφανοὶ παῖδες ἔνεκα τῆς ὁσημέραι αὐξανόμενης πληθύος αὐτῶν, οὐ μόνον καθίστανται ὀχληρότατοι και ἐπιβλαβεῖς τοῖς καθ' ὁδὸν περιπατοῦσιν ἀλλὰ και ἔξωθεν τῶν οἰκημάτων τῶν οἰκοδεσποτῶν διαπράττουσι τὰ αἰσχιστα, ὑβρίζοντες, ἐμπαίζοντες, γυμνονώμενοι και τὰ προστυχόντα μετὰ μεγίστης ἀναιδείας ἀρπάζοντες. Εἶναι λοιπὸν μεγίστη ὀπισθοδρομήσις ἅμα δὲ και ἁμαρτία τοσοῦτοι παῖδες ἡλικιωμένοι νὰ περιφέρονται ἄνευ ἐργασίας τὰς ὁδοὺς και νὰ κατατρίβωσι τὸν πολύτιμον χρόνον εἰς αἰσχροτήτας και κλοπὰς...»: ἐφ. *Ποσειδῶν*, 27 Ἰουλίου 1874.

25. «Τὸ συστηθὲν ἐνταῦθα ὀρφανοτροφεῖον εἶναι πρωτότυπον εἰς τὸ εἶδος του παρ' ἡμῖν τουλάχιστον, διότι ὁ κύριος αὐτοῦ σκοπὸς εἶναι νὰ συναγάγῃ τὰ ἐν ἀργίᾳ και ἀθλιότητι βιοῦντα ἀνέστια λογικὰ ὄντα, τὰ μετερχόμενα κατὰ τὸ φαινόμενον μὲν τὸν σανδαλοκαθαριστὴν, πράγματι δὲ και ἀληθεῖα πᾶσαν κακοήθειαν και πράξεις ἐτι ἐγκληματικές, ἐξασκούμενα ἐξ αὐτῆς τῆς νεαρᾶς ἡλικίας εἰς τὴν κακίαν και προπαρασκευάζοντα εἰς ἑαυτὰ μὲν τέλος οἰκτρὸν, εἰς τὴν κοινωνίαν δὲ μέλλον δυσάρεστον, νὰ εἰσαγάγῃ αὐτὰ ὑπὸ στέγην, νὰ διδάξῃ τὰ ἀναγκαῖα γράμματα και πρακτικὰς τινὰς τέχνας, ὅπως εὖρωσι πόρον ζωαρκείας εἰς τὸν βίον των»: ἐφ. *Ποσειδῶν*, 7 Ἰουνίου 1874.

νουν να περιέλθουν τα εργοστάσια και τεχνουργεία για να πληροφορηθούν πόσοι ενδιαφέρονται να προσλάβουν και πόσους όρφανους με ήμερομίσθιο 60 λεπτά για 2 έτη. Ήμερομίσθιο που θα πρέπει να τοποθετηθεί στη μεσαία κλίμακα αν λάβουμε υπόψη ότι το 1875 σε 5 άτομικότητα εργοστάσια του Πειραιά η εργασία των αγοριών πληρωνόταν από 20 λεπτά μέχρι 1,5 δραχμή²⁶.

Άλλοι πόροι θα προέρχονταν από τις συνδρομές των εταίρων, ενώ η δημοτική συνδρομή των 5000 δρχ. ετησίως άναμενόταν να άνακουφίσει τις δυσκολίες των πρώτων ετών. Η ετήσια συνδρομή των εταίρων όριζόταν σε άρκετά χαμηλό επίπεδο: 12 δρχ., ενώ οι εργοστασιάρχες και τεχνίτες που θα δέχονταν να προσλάβουν 10 παιδιά με ήμερομίσθιο 50 λεπτά για ένα έτος θα κατατάσσονταν στην τάξη των εύεργετών.

Από τον κατάλογο των συνδρομητών που δημοσιεύτηκε διακρίνεται η γενναιοδωρία και το ενδιαφέρον όλων εκείνων που υποστήριζαν με τη δράση τους το άσυλο: βιομήχανοι που πρόσφεραν από 50 έως 200 δρχ., έμποροι, γιατροί, δάσκαλοι και καθηγητές²⁷.

Μετά την καταγραφή των οικονομικών διαθεσιμοτήτων άκολούθησε η άπογραφή των «άγιοπαίδων» από την Άστυνομία. Μία μάνδρα, του Δ. Όμηρίδη-Σκυλίτση, διατέθηκε για προσωρινό κατάλυμα, ενώ σύμφωνα με άλλη πηγή ένα παλιό σαπωνοποιείο διαμορφώθηκε κατάλληλα για το σκοπό αυτό²⁸.

Οι παιδαγωγικές άρχες βάσει των όποιων όργανώθηκε το ίδρυμα δέν μοιάζουν να διαφέρουν από άλλες αντίστοιχες προσπάθειες στην Ελλάδα και την Εύρώπη. Άκολουθήθηκε, αν και σε άρχαϊκή μορφή, η γνωστή συνταγή που έφαρμοζόταν εύρύτατα σε όρφανοτροφεία και έπανορθωτικά ιδρύματα για την έμφύτευση καλών συνηθειών σε άπορα παιδιά πού, για διάφορους λόγους, στερούνταν οικογενειακής προστασίας. Ό συνδυασμός αυτός περιλαμβάνει τε-

26. Για την άμοιβή της παιδικής εργασίας αυτή την περίοδο στη βιομηχανία βλ. Χρ. Άγριαντώνη, *Οι άπαρχές...*, ό.π., σ. 195-200. Σχετικά με την εργασία όρφανών παιδιών σε βιομηχανίες τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα βλ. Μ. Ρηγίνος, «Μορφές παιδικής εργασίας στην έλληνική βιομηχανία-βιοτεχνία 1909-1936», *«Ιστορικότητα της παιδικής ήλικίας και της νεότητας»*, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Άθήνα 1986, τ. Β', σ. 417-423.

27. Βλ. *Έκθεσις της τριμήνου καταστάσεως του έν Πειραιεί Παιδαγωγείου των όρφανών και άπόρων παιδών και ίσολογισμός των κατά τό αυτό χρονικόν διάστημα έσόδων και έξόδων αυτού*, Πειραιάς 1874. Σύμφωνα με τον κατάλογο των συνδρομών οι Τρύφων και Δημήτριος Μουτσόπουλος, Ίωάννης Δημόκας, οι άδελφοί Βολωνάκης, οι άδελφοί Καψαμπέλης και ό Δ. Νικολαΐδης πρόσφεραν από 200 δρχ., οι Π. Κορωνάιος, Π. Ζητουνιάτης, Β. Τσάτσης, Χρ. Σταμόπουλος, Π. Δαμάσκος, Ν. Μελετόπουλος, Α. Σ. Όμηρίδης, Ι. Α. Σταματόπουλος, Α. Π. Ήσαϊας και ό Σπ. Καλογερόπουλος έδωσαν από 100 δρχ.

28. Η δεύτερη έκδοχή θεωρείται πιθανότερη αν κρίνουμε από τά έξοδα έγκαταστάσεως που άναφέρονται μόνο σε κρεβάτια και σε μαγειρικά σκεύη.

χνική εκπαίδευση, στοιχειώδεις σχολικές γνώσεις, ήθικη διδασκαλία και αυστηρή επίβλεψη των τροφίμων²⁹.

Σύμφωνα με τὸ Καταστατικό, οἱ τρόφιμοι ἐξετάζονταν ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ τοῦ Καταστήματος, τὸ δάσκαλο καὶ τὸ γιατρὸ ἐνώπιον τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου καὶ κατατάσσονταν στὴν τέχνη καὶ τὴν τάξη ποὺ τοὺς ταίριαζε. Ἐκτὸς τοῦ Καταστήματος θὰ διδάσκονταν ἀνάγνωση, γραφὴ καὶ ἀριθμητική: «ὅσα γράμματα εἶχον χρεῖαν διὰ τὴν τέχνην των καὶ ὅσα τοῖς ἦτο ἀναγκαῖα διὰ τὴν ἡθικὴν των διαμόρφωσιν»³⁰.

Ὁ χρόνος παραμονῆς στὸ Παιδαγωγεῖο ἐξαρθᾶται ἀπὸ τὴν πρόοδο τῶν οἰκοτρόφων στὴν ἀπόκτηση τεχνικῶν γνώσεων. «Δὲν εἶναι δυνατὸν ὅμως ὁ εἰσερχόμενος ὀκταετὴς νὰ διαμείνῃ πλεόν τῶν 7 ἐτῶν, ὁ δωδεκαετὴς πλεόν τῶν 4, ὁ δεκαπενταετὴς πλεόν τῶν 2 κλπ.»³¹.

Πρὶν τὴν ὀριστικὴ ἐξοδὸ ἀπὸ τὸ Παιδαγωγεῖο οἱ τρόφιμοι θὰ ἐξετάζονταν στὰ μαθήματα καὶ θὰ διαγωνίζονταν στὰ ἔργα τους. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ καλοῦνταν «ὡς τεχνογνώσται οἱ δοκιμότεροι τεχνῖται». «Καὶ ὁ μὲν ἄριστα ἐκπονήσας ἔργον βραβεύεται, ὁ δὲ δευτερεύων ἢ τριτεύων ἐπαινεῖται ἐν τῇ ἐκθέσει. Ὁ διανύσας ἀξίως τὸν ὀρισθησόμενον χρόνον μαθητείας καὶ διὰ τὰ ἔργα του ἀναδειχθεὶς ἱκανὸς περὶ τὴν τέχνην ἀπολύεται λαμβάνων ἀπόδειξιν τῆς ἱκανότητός του».

Ἡ Ἑταιρεία τοῦ Παιδαγωγείου διαχειρίζεται τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν τροφίμων. Δὲν παραβλέπεται, ἐν τούτοις, καὶ ἡ ἀρχὴ ποὺ συνοδεύει τὴν πειθαρχία καὶ τὸν ἐθισμό στὴν ἐργασία, ἡ μύηση στὴν ἀποταμίευση. «Τὰ ἐκ τῆς ἐργασίας τῶν ὑποτρόφων ἔσοδα μέχρι 60 λεπτὰ δι' ἐκάστην ἡμέρα εἰσέρχονται ὁλοσχερῶς εἰς τὸ ταμεῖον τῆς Ἑταιρίας, τὰ δὲ περιπλέον εἰσέρχονται εἰς τὰ ταμειυτήρια καὶ παραδίδονται εἰς τοὺς παῖδας ὅταν ἐξέλθωσιν τοῦ ἐκπαιδευτηρίου».

Καὶ μετὰ τὴν ἐξοδὸ τους ἀπὸ τὸ ἴδρυμα οἱ νέοι δὲν θὰ ἔχαναν τὴν ἐπαφὴ τους μὲ τοὺς ἀνθρώπους του. Τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο, ὡς φυσικὸς κηδεμὼν τῶν ὑποτρόφων, θὰ φρόντιζε γιὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ τους ἀποκατάσταση καὶ θὰ τοὺς ἐπιτηροῦσε μέχρι νὰ ἐνηλικιωθοῦν.

29. Γιὰ τὴ λειτουργία ὀρφανοτροφείων καὶ ἀσύλων ἀπόρων παίδων βλ. ἐνδεικτικά: Δ. Σ. Μπαλάνου, *Ἡ περίθαλψις τῶν ὀρφανῶν ἐν τῷ ἐλληνικῷ κράτει*, Ἀθήνα 1919· M. de Gerando, *De la Bienfaisance publique*, Βρυξέλλες 1839· καὶ Dr Ladame, *Les Orphelins de la Suisse et des principaux pays de l'Europe avec un apperçu historique*, Παρίσι 1879.

30. Βλ. *Καταστατικὸν Παιδαγωγείου*, ὁ.π.

31. Φαίνεται νὰ υιοθετεῖται ἐδῶ ἡ ἀρχὴ ποὺ δέχεται ὅτι ἡ πιὸ ἀποτελεσματικὴ περίοδος ἐργλεισμοῦ εἶναι ἡ μεταξὺ 7 καὶ 15 ἐτῶν. Εἴσοδος στὰ 7, ὅταν ἀρχίζουν οἱ κίνδυνοι τῆς περιπλάνησης καὶ ἐξοδος στὰ 15 ὅταν ἔχουν ἀποκτηθεῖ οἱ καλὲς συνήθειες ποὺ θὰ βοηθήσουν τὸ νέο νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς δυσκολίες.

Προσδιορισμένο κυρίως από την πρωτοτυπία του, την εισαγωγή δηλαδή των παιδιών σε εργαστήρια, το καταστατικό είναι φτωχό σε πληροφορίες που αφορούν στην έσωτερική ζωή του ιδρύματος. Ο προγραμματισμός του χρόνου, ή διάταξη του χώρου, ο έλεγχος των κινήσεων, ή διατροφή, ή υγιεινή, το σύστημα άμειβων και ποινών, θέματα που κρίνονται στρατηγικά για την αποτελεσματική λειτουργία οίκοτροφείων το 19ο αιώνα, έδω άπουσιάζουν. Κάποιες αναφορές στα καθήκοντα του επιμελητή και του παιδονόμου διαγράφουν άχνά το ρόλο τους. Στο πρόσωπο του επιμελητή συγκεντρώνονται όλες εκείνες οι άρμοδιότητες που σε άλλα ιδρύματα βρίσκουμε να μοιράζονται σ' ένα πολυάριθμο προσωπικό. Ο επιμελητής προτείνει στο Διοικητικό Συμβούλιο όσες αλλαγές κρίνει άπαραίτητες για την πρόοδο του Καταστήματος, συντάσσει το πρόγραμμα των μαθημάτων και φροντίζει για την τοποθέτηση των παιδιών σε εργαστήρια, προμηθεύεται «τά αναγκαιούντα είς τροφήν και ένδυμασίαν» και συντάσσει τον προϋπολογισμό του ιδρύματος³².

Ο παιδονόμος φροντίζει για την καθαριότητα και την υγιεινή των κοιτώνων, όδηγεί τα παιδιά σε όλες τις έξόδους, δηλαδή στα εργαστήρια, στην εκκλησία, και τους περιπάτους. Κοιμάται στο κατάλληλο σημείο του κοιτώνα, από όπου είναι σε θέση να ελέγχει τα παιδιά και τη νύκτα. Ο επιμελητής ανακαλεί τους παρεκτρεπομένους στα καθήκοντά τους και επιβάλλει τις «άρμόδιες ποινές». Ο χαρακτήρας των ποινών και ή φύση των παραπτώματων δεν προσδιορίζονται. Γνωρίζουμε όμως ότι στο Παιδαγωγείο κάποιος χώρος λειτουργήσε ως φυλακή. Έάν θεωρήσουμε τη φυλακή ως ένα άκραίο μέτρο που έτεινε να εξαφανιστεί από τους κανονισμούς των ιδρυμάτων τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, σε συνδυασμό με την παρουσία άστυνομικών κλητήρων στο Παιδαγωγείο, συμπεραίνουμε για το κατασταλτικό πλαίσιο μέσα στο όποιο λειτουργήσε το ίδρυμα, το όποιο επιβεβαιώνεται και από τις εκθέσεις που δημοσιεύονται.

Η έλλειψη λεπτομερούς κανονισμού πιθανόν να όφείλεται στο βιαστικό τρόπο που όργανώθηκε ή εταιρεία του Παιδαγωγείου, στόν πανικό που δημιουργήθηκε από τη ζωρότητα των νέων και, κυρίως, στην άπειρία των μελών της επιτροπής³³. Μόνον ένας, ό Βασίλειος Κατσυφός, καθηγητής σε στρα-

32. Στις άρχές 'Ιουνίου διορίζεται επιμελητής στο Παιδαγωγείο «ό άρχαίος διδάσκαλος Παππαγεωργακόπουλος...», βλ. έφ. *Ποσειδών*, 8 'Ιουνίου 1874. Τόν πρώτο μήνα λειτουργίας του καταστήματος, έως και άργότερα, τα παιδιά πηγαίνερχονταν άσυνόδευτα στα εργαστήρια («...έλεύθεροι άλλ' όχι και άνευ άταξιών τινών...»: έφ. *Ποσειδών*, 7 'Ιουνίου 1875.

33. Τρείς μήνες μετά την έναρξη λειτουργίας του ιδρύματος οι έφοροι όμολογούν ότι δεν ένγώριζαν τις δυσκολίες του έργου που είχαν αναλάβει. «'Αν είχομεν αναλάβει την διοίκησην 'Ορφανοτροφείου τινός, οίον του άειμνήστου Χατζηκώστα, τό έργον ήμών

τιωτική σχολή, θά είχε ίσως κάποια πείρα σέ θέματα ὀργάνωσης οἰκοτροφείων. Ἀλλωστε, προβλήματα σημαντικότερα, ἢ ἔλλειψη κτιρίου, πόρων καί προσωπικοῦ ἀντιμετωπίστηκαν βιαστικά προκειμένου νά ἀπαλλαγεῖ ἡ πόλη ἀπό τὸ δυσάρεστο θέαμα τῆς νεανικῆς περιπλάνησης. Ἀκόμη ὅμως καί ἂν εἶχαν τὸ χρόνο νά προετοιμάσουν καλύτερα τὸ θεσμικὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἀπόπειρας, ἡ πραγματικότητα θά ἀκύρωνε τὶς προθέσεις τους.

Στὶς 20 Μαΐου ἔγιναν τὰ ἐγκαίνια τοῦ Παιδαγωγείου. Τὴν προηγούμενη εἶχαν συλληφθεῖ ἀπὸ τὴν ἀστυνομία γύρω στὰ 60 ἄτομα, μετὰ ἀπὸ δύο μέρες ἄλλα 10· στὸ τέλος τοῦ μηνὸς εἶχαν συγκεντρωθεῖ 93 ἄτομα. Οἱ 68 ἦταν ἡλικίας 10-15 ἐτῶν καί οἱ ὑπόλοιποι 16-20 ἐτῶν. Τὸ ἔργο τῆς ἀστυνομίας δὲν θά πρέπει νά ἦταν εὐκολο ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν περιγραφή πού δημοσιεύεται στὴν ἐκθεση τοῦ πρώτου τριμήνου λειτουργίας τοῦ ιδρύματος. «Οἱ παῖδες οὗτοι πρὸ τῆς εἰς τὸ Παιδαγωγεῖον εἰσαγωγῆς των ἔζων ἀθλίως μετερχόμενοι τινὲς μὲν τὸν σανδαλοκαθαριστὴν καί ἄλλοι διαφόρους ἄλλας ὑπηρετικὰς ὑπηρεσίας, ἔσθ' ὅτε κακοήθεις καί ἐγκληματικὰς. Τὰ 9/10 ἐξ αὐτῶν δὲν εἶχον οἰκογένειαν, οὔτε κατοικίαν, διανυκτέρευον δὲ καθ' ὅλον τὸ ἔτος ἐν γνώσει τῆς Ἀστυνομίας ὑπαίθριοι ὑπὸ τὰς στοὰς τῶν ἐργαστηρίων. Τὸ 1/10 ἐξ αὐτῶν εἶχον οἰκογενεῖας ἄλλ' ἢ προστασία τῶν γονέων αὐτῶν ἦτον ἐντελῶς χαλαρά. Διεσπαρμένοι δὲ οὗτοι καθ' ὅλην τὴν πόλιν συνεννοοῦντο πρὸς ἀλλήλους καί διέπραττον οὐκ ὀλίγας ἐγκληματικὰς πράξεις»³⁴.

Μετὰ τὸ ἄνοιγμα τοῦ Παιδαγωγείου ἀπαγορεύεται στὰ παιδιὰ νά περιφέρονται ἄεργα στὴν πόλη ἢ νά ἐργάζονται ὡς λουστροὶ ἢ βαστάζοι. Ὅσα παιδιὰ ἔρχονται ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γιὰ νά ἀσκήσουν αὐτὰ τὰ ἐπαγγέλματα ὀδηγοῦνται πίσω ἀπὸ τὶς ἀστυνομικὲς ἀρχὲς ἢ περιορίζονται στὸ Παιδαγωγεῖο. «Τὰ τοιαῦτα ποταπὰ δὲ ἔργα ἅτινα δὲν παρασχευάζουσιν ἄνδρας χρήσιμους εἰς τὸν τόπον, δύνανται νά ἀναλάβωσι πτωχοὶ οἰκογενειάρχαι ἐν ὀρισμέναις θέσεσι, περιοριζόμενοι ὑπὸ τῆς Ἀστυνομίας ὡς ἐν Εὐρώπῃ»³⁵.

Ἡ γεωγραφικὴ προέλευση τῶν συλληφθέντων δὲν διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴ σύνθεση τῶν κατοίκων τοῦ Πειραιᾶ. Ἀπὸ τοὺς 93, οἱ 25 δηλώνουν ἀπὸ οἰκογένειες πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ἀπὸ παλαιότερα στὸν Πειραιά, 20 προέρχονται ἀπὸ τὴν Κρήτη, 18 ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ, 12 ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Ἐξί εἶναι ἀπὸ τὶς Κυκλάδες, 3 ἀπὸ τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, 2 ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καί οἱ ὑπόλοιποι ἀποτελοῦν μεμονωμένες περιπτώσεις ἀπὸ

θά ἦτο εὐχερέστατον, πρῶτον μὲν διότι καί περὶ τὴν ἐκλογὴν τῶν ὑποτρόφων ἠθέλομεν προσέχει, δεύτερον δὲ διότι ἡ διεύθυνσις μεγάλου ἢ μικροῦ ἀριθμοῦ παιδῶν ἐντὸς τοῦ κατὰστῆματος διαιτωμένων, ἐκπαιδευμένων καί ἐργαζομένων εἶναι φύσει εὐκολωτέρα...». Βλ. *Ἐκθεσις...*, ὁ.π., σ. 1.

34. Βλ. *Ἐκθεσις...*, ὁ.π., σ. 2.

35. Ἐφ. *Ποσειδῶν*, 23 Μαΐου 1874, σ. 1. Ἐγκαίνια Ὀρφανοτροφείου Πειραιῶς.

τῇ Μακεδονίᾳ, τὴν Κεφαλληνίᾳ καὶ τὸ Γαλαξείδι³⁶.

Ὡς πρὸς τὴν οἰκογενειακὴν κατάστασιν συμπεραίνουμε ὅτι οἱ περισσότεροι, τὸ 56%, ἔχουν ἐγκαταλείψει ἢ ἔχουν ἐγκαταλειφθεῖ ἀπὸ τὴν οἰκογένειά τους. Τὸ 26% εἶναι ὀρφανοὶ κυρίως ἀπὸ πατέρα (πλειοψηφοῦν οἱ Κρήτες) καὶ οἱ ὑπόλοιποι δηλώνουν ἀμφιθαλεῖς. Ἀπὸ τὴν κατάταξή τους σύμφωνα μὲ τίς γραμματικές τους γνώσεις φαίνεται ὅτι οἱ περισσότεροι θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀναλφάβητοι.

Ἀπὸ τὴν ἐπομένη τῆς εἰσαγωγῆς τους στὸ ἴδρυμα καὶ ἀφοῦ καθαρίστηκαν καὶ φόρεσαν ὁμοιόμορφες στολές, ποὺ εἶχε ράψει μιὰ ἐπιτροπὴ Κυριῶν, ὁδηγήθηκαν οἱ τρόφιμοι σὲ διάφορα ἐργαστήρια, ὅπου μοιράστηκαν ὡς ἑξῆς: 21 σὲ σιδηρουργεῖα, 6 σὲ ἀτμόμυλους, 5 σὲ ὑαλουργεῖο, 5 σὲ καθεκτοποιεῖο, 2 σὲ ξυλουργεῖο, 2 σὲ τυπογραφεῖο, 2 σὲ καδοποιεῖο, 2 σὲ τορνευτήριο, καὶ ἀπὸ ἑνὸς σὲ σαπωνοποιεῖο, ὀπλοποιεῖο καὶ ἀμαξοποιεῖο. Τὰ ὀνόματα τῶν ἐπιχειρήσεων δὲν ἀναφέρονται. Εἶναι ἐπομένως δύσκολο νὰ διακρίνουμε τὰ ἐργαστήρια ἀπὸ τίς βιομηχανίες. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πάντως ὅτι δὲν ἀναφέρεται κανένα νηματοργεῖο, ἂν καὶ ἰδιοκτῆτες νηματοργείων εἶχαν βοηθήσει οἰκονομικὰ τὸ Παιδαγωγεῖο καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι χρησιμοποιοῦνταν σ' αὐτὰ παιδιὰ μὲ ἡμερομίσθιο ἀπὸ 20 λεπτὰ μέχρι 1 δραχμῇ. Ἴσως ἐπειδὴ στὰ νηματοργεῖα ἐργάζονταν κυρίως κορίτσια³⁷.

Ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν συνδρομητῶν εἶναι εὐκόλο νὰ ἐντοπίσουμε τοὺς πρὸ γενναϊοδωροὺς βιομηχάνους γιὰ τοὺς ὁποίους μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσουμε ὅτι θὰ εἶχαν ὑποστηρίξει τὴν προσπάθεια καὶ μὲ τὴν πρόσληψή τροφίμων. Ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ αὐτὸ καταλήγουμε στὴ σκέψη ὅτι μεταξὺ τῶν μηχανουργείων ποὺ ἀπορρόφησαν τὰ περισσότερα παιδιὰ θὰ πρέπει νὰ περιλαμβανόνταν τοῦ Βασιλειάδη καὶ τοῦ Mac Dowal. Ἰδιοκτῆτες ἀτμομύλων ποὺ ἐνίσχυσαν τὸ Παιδαγωγεῖο εἶναι οἱ: Δημόκας, Παναγιωτόπουλος, Σταματόπουλος, Σεφερλῆς καὶ Καπράνος. Τὸ ἀγγειοπλαστεῖο ποὺ ἀναφέρεται θὰ πρέπει νὰ ἦταν τῶν ἀδελφῶν Βολωνάκη καὶ Ζαρόκωστα. Τέλος, τὸ μοναδικὸ ὑαλουργεῖο ποὺ λειτουργοῦσε τὸ 1874 ἦταν τοῦ Ὀμηρίδη-Σκυλίτση, μὲ ξένους τεχνίτες.

Τὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς ποὺ εἶχαν κάνει τὴν ἔρευνα γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν νέων σὲ τεχνουργεῖα καὶ ἐργαστήρια εἶχαν καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι πάνω ἀπὸ 60-70 παιδιὰ δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀπορροφηθοῦν στὸν Πειραιά. Διαπίστωσαν ἐπίσης ὅτι προτιμότερη καὶ γιὰ παιδαγωγικοὺς λόγους θὰ ἦταν ἡ ἐγκατάστασις ἐργαστηρίων μέσα στὸ ἴδρυμα³⁸.

36. Οἱ πληροφορίες ποὺ ἀφοροῦν στὴν οἰκογενειακὴν κατάστασιν, τὴν ἡλικία, τὴ γεωγραφικὴ προέλευσιν, τὴ διαγωγὴ καὶ τὸ χρόνον ἀποφοίτησιν προέρχονται ἀπὸ τὸ Μητρώον ὀρφανῶν ποὺ διασώζεται στὸ Ζάκνειο Ὁρφανοτροφεῖο Πειραιῶς.

37. Βλ. Χρ. Ἀγριαντώνη, *Οἱ ἀπαρχές...*, ὅ.π., σ. 200 καὶ Γ. Μπαφούνης, ὅ.π., σ. 564.

38. Ἡ συγκέντρωσις τῶν παιδιῶν σ' ἓνα οἶκον, ὅπου θὰ διδάσκονταν καὶ θὰ ἐξα-

Τὸ σύστημα τοποθέτησης τῶν νέων σὲ ἐργαστήρια συνάντησε πολλὰς δυσκολίες στὴν πράξη. Ἡ κυριότερη ἦταν ἡ ἀντίσταση τῶν περισσότερων τροφίμων στὴν πειθαρχία ποὺ προϋπόθετε τὴ μετατροπὴ τους σὲ ἐργάτες. Ἀπὸ τοὺς 93 ποὺ ἐντάχθηκαν στὸ Παιδαγωγεῖο τὸ πρῶτο τρίμηνο, σχεδὸν οἱ μισοὶ ἀποπειράθηκαν νὰ δραπετεύσουν ἀπὸ τὶς πρῶτες ἡμέρες, ἄλλοι μὲ ἐπιτυχία καὶ ἄλλοι ὄχι, ἓνας πέθανε ἀπὸ πνευμονία, ἄρκετοὶ τέθηκαν ὑπὸ ἐπιτήρηση καὶ μερικοὶ κρατήθηκαν στὴ φυλακὴ. Κατὰ τῶν ἐξεγερθέντων, ἡ ἐπιτροπὴ πάλαψε μὲ ὅλα τὰ μέσα, ἦταν ἀδύνατο ὅμως νὰ πείσει νέους 15-20 ἐτῶν ποὺ εἶχαν συνηθίσει στὴν ἀνεξαρτησία νὰ ὑποταχθοῦν σὲ σκληρὴ ἐργασία.

Ἄν καὶ χρησιμοποιοῦνταν ὅλα τὰ παιδαγωγικὰ μέσα —καὶ νοουθεσία καὶ ἀπειλὴ καὶ τιμωρία— ἡ ἀπογοήτευση εἶναι φανερὴ στὸν ἀπολογισμὸ ποὺ δημοσιεύεται ὁκτῶ μῆνες ἀργότερα: «Εἰς ἐναγώνιον πόλεμον ἐτέθημεν, Κύριοι, καθ' ὅλον τὸ παρελθὸν ἔτος ἐγκαταλελειμμένοι σχεδὸν εἰς τὰς δυνάμεις μας. Ἡ παραλυσία δὲν ἠνείχετο τὸν περιορισμὸν, εἵχομεν καθ' ἑκάστην δραπετεύσεις. Συλλαμβάνοντες τοὺς δραπέτας ἐπειθαναγκάζαμεν αὐτοὺς εἰς τὴν ἐργασίαν, ἀλλὰ πάλιν ἐδραπέτευον καὶ πάλιν συλλαμβανόμενοι περιορίζοντο εἰς τὸν ἀκταιωρόν, εἰς τὴν Πάραλον, εἰς τὸν στρατῶνα, καθ' ὅσον τὰς ἐντὸς τοῦ Καταστήματος τούτου φυλακὰς τὰς κατέστησαν ἀχρήστους. Διετρώπων τοὺς τοίχους καὶ τὴν γῆν ὡς κουνέλια καὶ ἐδραπέτευον, ἕως οὗ πεισθέντες ὅτι δὲν δύνανται νὰ διαβιώσουν ἐν Πειραιεῖ, πλὴν 2-3 θηρίων ὑποκρυπτομένων ἐν Πειραιεῖ, οἱ λοιποὶ ἀπῆλθον ὀριστικῶς τῆς πόλεως καὶ ἄλλοι μὲν ἀπεκαταστάθησαν ὀριστικῶς εἰς Ἀθήνας, ἄλλοι δὲ εἰς τὰς ἰδιαιτέρας τῶν πατρίδας...». Γι' αὐτὲς τὶς δύσκολες περιπτώσεις, ἡ ἐπιτροπὴ προτείνει νὰ ὑποχρεωθοῦν σὲ ἐργασία στὸ στρατὸ ἢ στὸ ναυτικόν.

Ὁ λόγος τῶν νεαρῶν πρωταγωνιστῶν ἀπουσιάζει, φυσικά, ἀπὸ τὶς πηγὲς ποὺ διασώζονται. Δὲν γνωρίζουμε ἐπομένως ἂν ἡ ἐξασφάλιση τροφῆς καὶ στέγης, τὰ καινούργια ρούχα, τὸ σχολεῖο ἀντιστάθμιζαν τὴν κούραση καὶ τὴ σκληρὴ πραγματικότητα τοῦ ἐργοστασίου στὰ μάτια τῶν πρώην ἐλεύθερων ἐπαρχιωτόπαιδων. Ἄν θεωρήσουμε ἐν τούτοις τὸν ὑψηλὸ ἀριθμὸ ἀποδράσεων ὡς συλλογικὴ ἔκφραση ἀντίστασης στὸν αὐταρχισμὸ τῶν προστατῶν τους καὶ ὡς ἐπιθυμία ἐπιστροφῆς στὴν ἀβεβαιότητα τῆς περιπλάνησης, φαίνεται ὅτι τὸ ἀγαθὸ τῆς ἐλευθερίας μετροῦσε περισσότερὸ ἀπὸ τὴ βελτίωση τῶν ὕλικῶν συνθηκῶν διαβίωσης. Δὲν γνωρίζουμε, ἐπίσης, ἂν οἱ νέοι εἶχαν ἐναλλακτικὰς λύσεις ὅπως ἡ ἐπιστροφή στὸν τόπο προέλευσης ἢ ἡ φιλοξενία σὲ κάποιον συγ-

σκοῦνταν σὲ ἓνα ἐπάγγελμα, καὶ ἡ ἀποκοπὴ ἀπὸ τὴν πόλιν ἀποδεικνύεται στρατηγικὸ παιδαγωγικὸ μέσο, ὅπως διαπιστώνει ἡ ἐπιτροπὴ μετὰ ἀπὸ ὁκτῶ μῆνες λειτουργίας τοῦ Παιδαγωγείου. Βλ. Ἐκθεση λογοδοσίας ποὺ δημοσιεύεται στὴν ἐφ. *Ποσειδῶν*, 7 Μαρτίου 1875, σ. 1 καὶ 2.

γενικό σπίτι. Ἡ ἀπροθυμία τους νὰ ἐνταχθοῦν στὸν κόσμον τῆς βιομηχανικῆς ἐργασίας εἶναι ἴσως ἓνας δείκτης τῆς γενικότερης ἀπροθυμίας τῶν ἀγροτῶν νὰ μετατραποῦν σὲ βιομηχανικοὺς ἐργάτες.

Ἀπὸ τοὺς 93 ποὺ εἶχαν ὀδηγηθεῖ μὲ τὴ βία στὸ Παιδαγωγεῖο τὸ Μάιο, μόλις οἱ μισοὶ βρίσκονται ἐκεῖ τὸν Ἰούλιο καὶ ἀκολουθοῦν τὸ πρόγραμμα διδασκαλίας καὶ ἐργασίας ποὺ ὀρίζει ὁ Κανονισμός: 9 ἐργάζονται στὸ ὑποδηματοποιεῖο ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ λειτουργεῖ στὸ χῶρον τοῦ ἱδρύματος ἀπὸ τὸν Αὐγουστο³⁹. οἱ ὑπόλοιποι σὲ ὅσα ἐργαστήρια καὶ ἐργοστάσια τοὺς δέχονταν ἀκόμη παρὰ τὸ ἀρνητικὸ κλίμα ποὺ δημιουργήθηκε μετὰ τὰ πρῶτα δείγματα ἀπειθείας. Ἡ Ἐφορεία διαμαρτύρεται γιὰ τὴν ἔλλειψη ἀνοχῆς τῶν βιομηχάνων δὲν διατηρεῖ ὅμως αὐταπάτες γιὰ τὸ μέλλον τοῦ φιλανθρωπικοῦ ἔργου ποὺ ἔχει ἀναλάβει. Ἐφ' ὅσον οἱ ἐργοστασιάρχες καὶ τεχνίτες ἀρνοῦνται νὰ προσλάβουν «ἀργοὺς παῖδας» καὶ οἱ εὐποροὶ δημότες δὲν συνεισφέρουν γιὰ τὴν ἱδρυση τεχνουργείου μέσα στὸ Κατάστημα, εἶναι δυνατὸν «νὰ διατηρηθῇ τὸ ἱδρυμα καρκινοβατῶν, ἀλλ' οὐδέποτε θέλει δυνηθεῖ νὰ φθάσῃ εἰς τὸν ὑψηλὸν αὐτοῦ προορισμόν, ὅστις ἔστι νὰ ἀποκόψῃ βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἀπὸ τῆς Πρωτευούσης καὶ τοῦ Πειραιῶς τὴν ρίζαν τῆς ἀργίας ἐξ ἧς τρέφεται ἡ κακοδαιμονία καὶ γεννᾶται τὸ ἐγκλημα»⁴⁰.

Χωρὶς τοὺς ἐργατικούς μισθοὺς ποὺ καλύπτουν περίπου τὰ μισὰ ἐξόδα, ἡ οἰκονομικὴ βάση τοῦ ἱδρύματος περιορίζεται. Οἱ συνδρομὲς τῶν ἐταίρων, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ὁποίων ἐπίσης ἀτονεῖ μπροστὰ στὶς δυσκολίες, δὲν ἀρκοῦν οὔτε γιὰ τὰ ἐξόδα διατροφῆς τῶν παιδιῶν, διατροφή ἀρκετὰ λιτὴ ἀκόμη καὶ γιὰ οἰκοτροφεῖα αὐτοῦ τοῦ τύπου: στοιχίζει 59 λεπτὰ τὴν ἡμέρα γιὰ κάθε τρόφιμο καὶ περιλαμβάνει ψωμί, τυρὶ καὶ ἑλῆες γιὰ τὸ μεσημέρι, καὶ γιὰ βραδυνό, κρέας, 2 φορές τὴν ἐβδομάδα καὶ τὶς ὑπόλοιπες ἡμέρες ὕσπρια καὶ λαχανικά⁴¹.

Πράγματι, μέχρι τὸ τέλος τοῦ ἔτους προσλήφθηκαν ἄλλοι 18 νέοι ποὺ παρουσίασαν τὶς ἴδιες τάσεις ἀπόδρασης. Ἀκόμη ὅμως καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ἀπο-

39. «Ἐσχηματίσθη καὶ ὑποδηματοποιεῖον ἐνθα ἐργάζονται περὶ τοὺς 10 παῖδες οἵτινες ἔμενον ἀδιάθετοι εἰς ἐργασίας. Προσεχῶς δὲ θέλει σχηματισθῇ καὶ σιδηρουργεῖον, ἐνθα θέλουσι ἰδίως ἐργάζεσθαι οἱ ἀτιθασότεροι τῶν παίδων, ἵνα ἐντὸς τοῦ καταστήματος ἐκμανθάνωσι τὴν τέχνην ὑπὸ τὰς ὀφείας τῶν διευθυνόντων». Βλ. ἐφ. *Ποσειδῶν*, 13 Ἰουλίου 1874.

40. «...πολλοὶ ἐκ τῶν τεχνουργῶν τῆς πόλεως δὲν ἐδείχθησαν ἀνεκτικοὶ εἰς τὰς παρεκτροπὰς τῶν παίδων καὶ ταχέως κορεσθέντες ἀπέπεμπον πολλοὺς...». Βλ. ἐφ. *Ποσειδῶν*, 7 Μαρτίου 1875.

41. Σχετικὰ μὲ τὶς ἀπόψεις γιὰ τὴν διατροφή ποὺ ταιριάζει στὰ ὄρφανὰ βλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, ὁ.π., σ. 52 πβ. ἐπίσης μὲ τὸ πρόγραμμα διατροφῆς, γιὰ τὴν ἴδια περίοδο: *Κανονισμὸς τοῦ ἐν Σμύρῃ Ἑλληνικοῦ Ὁρφανοτροφείου ἱδρυθέντος τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1870*, Σμύρνη 1874, σ. 15.

λύθηκαν με καλή διαγωγή δὲν συμπλήρωσαν παραμονή στο ἴδρυμα μεγαλύτερη ἀπὸ 5 μῆνες, μικρὸ χρονικὸ διάστημα γιὰ τὴν ἀπόκτηση τεχνικῶν γνώσεων καὶ τὴν ἀλλαγὴ τῶν συνθηκῶν.

Μέσα σὲ παρόμοιες συνθῆκες εἶναι πιθανὸ τὸ Παιδαγωγεῖο νὰ ἐκλίνει ἀν δὲν ἐνισχυόταν ἀπὸ τὸ κληροδότημα τῆς Ἑλένης Ζαννῆ. Ἡ διαθήκη της δημοσιεύεται τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1875, εἶχε συνταχθεῖ ὅμως στίς 24 Μαΐου τοῦ 1874, τίς ἡμέρες δηλαδή πού ἐγκαινιζόταν τὸ Παιδαγωγεῖο καί, σύμφωνα μὲ πληροφορίες πού διοχετεύονται στὸν τύπο, στὴν ἀπόφασή της ἐπηρεάζεται ἀπὸ 3 μέλη τῆς ἐπιτροπῆς, τοὺς ὁποίους ὀρίζει καὶ ἐκτελεστές τῆς διαθήκης της⁴².

Μὲ ἐξασφαλισμένα τὰ οἰκονομικὰ μέσα καὶ μὲ τὴν πείρα ἑνὸς ἔτους, ἡ Ἑταιρεία θὰ τολμήσει ἐκεῖνες τίς θεσμικὲς ἀλλαγές πού ἐπιχειροῦν νὰ ἐξάλειψουν τίς ἀδυναμίες τοῦ ἐγχειρήματος. Μὲ τροποποίηση τοῦ Καταστατικοῦ, τὸ Παιδαγωγεῖο μετατρέπεται σὲ Ὁρφανοτροφεῖο. Δέχεται πλέον μόνον ἄπορα παιδιὰ, ἡλικίας 8-10 ἐτῶν πού ἔχουν πιστοποιητικὸ ὀρφάνιας καὶ ἀπὸ τοὺς δύο γονεῖς ἢ μόνον ἀπὸ τὸν πατέρα. Ἡ παραμονὴ τους στὸ ἴδρυμα προβλέπεται μέχρι τὴν ἡλικία τῶν 18 ἐτῶν.

Ἡ τεχνικὴ ἐκπαίδευση ἀνατίθεται σὲ τεχνουργοὺς πού ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ἐγκαταστήσουν τὰ ἐργαστήριά τους στὸ ἴδρυμα πληρώνοντας ἓνα συμβολικὸ ἐνοίκιο. Ὡς ἀντάλλαγμα εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἐκπαιδεύουν τὰ παιδιὰ στὴν τέχνη τους χωρὶς νὰ ἀμείβονται. Στὸ σχέδιο τοῦ κτιρίου πού ἐκπονεῖται ἀπὸ τὸν δημοτικὸ ἀρχιτέκτονα Ἰωάννη Λαζαρίμο, λαμβάνεται ὑπόψη ἡ ἐμπειρία ἀπὸ παρόμοια ἰδρύματα, ὥστε νὰ ἱκανοποιοῦνται οἱ παιδαγωγικὲς ἀρχές πού ἐπιτρέπουν τὴ διαρκὴ ἐπίβλεψη νέων ἀτόμων πού διαβιοῦν σὲ μαζικοὺς χώρους. Τέλος, ἓνας λεπτομερὲς κανονισμός, σπάνιος στὸ εἶδος του, ἀποτελούμενος ἀπὸ 540 ἄρθρα, ρυθμίζει τὴ συμπεριφορὰ τῶν τροφίμων καὶ τίς ἀρμοδιότητες τοῦ προσωπικοῦ.

Μέσα ἀπὸ τίς ἀλλαγές πού προτείνονται διαγράφεται ἡ προσπάθεια τῶν ἐταίρων τοῦ Παιδαγωγείου νὰ ἐφαρμόσουν ὅλες τίς πρακτικὲς στίς ὁποῖες εἶχε ὀδηγηθεῖ ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐμπειρία μετὰ ἀπὸ ἀναζητήσεις μισοῦ αἰώνα. Ἀπὸ τὴν ἐπανόρθωση πὺ ἀποτελεσματικὴ θεωρεῖται ἡ πρόληψη τῶν κακῶν ἑξέων, τῶν ἀνεπιθύμητων σκέψεων καὶ τῶν ἀνατρεπτικῶν πράξεων. Στὴν ὀπτικὴ αὐτῆς τῆς παιδαγωγικῆς, ἡ διάπλαση χρηστῶν χαρακτήρων ἐγκείται κυρίως στὸ σωστὸ συνδυασμὸ τεχνικῶν, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ὁ ἐγκλεισμός ἔχει γίνῃ σὲ μικρὴ ἡλικία ἢ ὀρθὴ ὀργάνωση τοῦ χώρου, ὁ αὐστηρὸς προγραμ-

42. Πρόκειται γιὰ τοὺς Π. Ζητουνιάτη, Γ. Καλαμβοκίδη, Β. Στάη. Βλ. *Πρακτικὰ Δημοτικοῦ Συμβουλίου*, συνεδρίαση 25ης Φεβρουαρίου 1875: Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Δήμου Πειραιῶς.

ματισμὸς τοῦ χρόνου, ὁ διαχωρισμὸς τῶν περιπτώσεων ἀνάλογα μὲ τὸ παρελθόν καὶ τῇ συμπεριφορᾷ τοῦ παιδιοῦ, τὸ ἱεραρχημένο σύστημα ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν, ἡ παροχὴ στοιχειώδους διδασκαλίας καὶ ἡ ἐκμάθηση ἐνὸς χειρωνακτικοῦ ἐπαγγέλματος συνθέτουν τὴ φιλοσοφία αὐτῆς τῆς παιδαγωγικῆς τῶν ἀπόρων ποὺ χαρακτηρίστηκε ἀπὸ ἕναν ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὲς της ὡς διανοητικὴ ὀρθοπαιδική (orthopédie mentale).